

**«6D021000 – Шетел филологиясы» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынылған
Искакова Гульназ Нурдилдаевнаның
«Академиялық дискурстың просодиялық суреті» атты диссертациясына
АННОТАЦИЯ**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Академиялық дискурсты зерттеу қазіргі заманғы лингвистикада өзектілігі артып отырған бағыттардың бірі болып табылады, себебі институционалдық коммуникацияның негізгі саласы ретінде жоғары білімнің рөлі күшейе түсуде. Академиялық дискурстың негізгі жанры әрі академиялық сөйлеудің үлгісі болып табылатын дәріс білімді жеткізудің және кәсіби әлеуметтенудің басты құралы ретінде өз маңызын сақтап келеді. Үштілді білім беру жүйесі аясында ағылшын тілінің оқыту тілі ретінде қолданылуының кеңеюіне байланысты академиялық дәрістердің табиғаты мен ерекшеліктеріне деген тұрақты ғылыми қызығушылық қалыптасуда.

Осы контексте просодия мен интонация ауызша академиялық дискурсты ұйымдастыру мен жеткізудің маңызды тетіктері ретінде қарастырылады. Академиялық сөйлеудің лексика-синтаксистік қырлары жеткілікті деңгейде зерттелгенімен, оның просодикалық өлшемі, әсіресе дискурсқа бағытталған және эксперименттік тұрғыдан, салыстырмалы түрде аз зерттелген күйінде қалып отыр. Зерттеулердің басым бөлігі ағылшын тілі мен басқа да жан-жақты сипатталған тілдер материалына негізделген, ал қазақ тіліндегі академиялық дискурстың просодикалық ерекшеліктері әлі де жүйелі түрде қарастырылмаған. Атап айтқанда, дәріс дискурсында мағыналардың өзара байланысын қамтамасыз ететін дискурстық когеренттілікті қалыптастырудағы просодияның рөлі жеткілікті зерттелмеген; қазақ тіліндегі дәрістер материалы негізінде өзара әрекеттесуге арналған кешенді зерттеулер әлі де қажет.

Зерттеудің өзектілігі Қазақстан Республикасындағы ұлттық білім беру басымдықтарымен де айқындалады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың (2018 жылғы Жолдау) және Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың (2024 жылғы Құрылтай) жолдау сөздерінде жоғары білімнің интеллектуалдық дамуының, ғылыми коммуникацияның және халықаралық бәсекеге қабілеттілігінің негізі ретінде сапалы академиялық тілді қалыптастырудың маңыздылығы атап көрсетілген. Бұл басымдықтар академиялық сөйлеудің, оның ішінде просодиялық және когерентті ұйымдастыру тетіктерін зерделеуге бағытталған лингвистикалық зерттеулердің маңызын айқындай түседі.

Осылайша, зерттеу өзектілі академиялық коммуникацияның негізгі жанры болып табылатын дәріс дискурсының жасалуын қарастыруымен, қазақ академиялық дискурсының жеткіліксіз зерттелген саласына, әсіресе когеренттілік тұрғысынан, үлес қосуымен, қазақ және ағылшын тілдерін қамтитын салыстырмалы бағытымен, эксперименттік-фонетикалық әдіснамаға сүйенуімен және қазіргі заманғы теориялық, әдіснамалық әрі білім беру басымдықтарымен сабақтастығымен айқындалады.

Зерттеу нысаны – дәріс жанры аясында қарастырылатын институционалдық дискурстың түрі болып табылатын академиялық дискурс.

Зерттеу пәні – когеренттілікті қалыптастыратын құралдар арқылы академиялық дискурстың біртұтастығына ықпал ететін дәрістердің просодиялық құрылымы.

Зерттеудің мақсаты – академиялық дискурста когеренттілікті құру мен сақтаудың құралы ретінде дәріске тән просодикалық ерекшеліктерді, атап айтқанда тон жиілігі, пауза, интенсивтілік және ұзақтық параметрлерін зерттеу.

Зерттеудің міндеттері:

- академиялық дискурсты институционалдық дискурс түрі ретінде және дәрісті оның өзіндік жанры ретінде қарастыра отырып, дискурстық талдаудың теориялық негіздерін зерделеу;
- дәріске тән когеренттілікті қалыптастыратын белгілерді, атап айтқанда қайталау, коррекция, перефразалау, қыстырма құрылымдар мен сұрақтарды анықтау және сипаттау;
- просодия ұғымын академиялық дискурстың ажырамас сипаты ретінде айқындап, оның негізгі компоненттерін зерттеу;
- қазақ және ағылшын тілдерінде оқылған дәрістерге просодикалық талдау жүргізу арқылы олардың просодикалық жасалу ерекшеліктері мен коммуникативтік тиімділігін анықтау;
- зерттеу нәтижелерін интерпретациялау негізінде просодикалық сипаттамаларды айқындап, ана тілі ағылшын тілі болып табылмайтын оқытушылардың ағылшын тілінде (EMI) дәріс оқуына арналған тиімді просодикалық безендіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу әдістері мен тәсілдері. Диссертациялық зерттеу теориялық және эксперименттік әдістердің үйлесіміне негізделген. Академиялық дискурстың сипаттамаларын және дәрістердің когеренттілік тетіктерін анықтау мақсатында сапалық дискурстық және контекстуалдық талдау қолданылады. Зерттеудің эмпирикалық бөлімі Praat бағдарламасында жүргізілген инструменталдық акустикалық талдауды қамтиды: тон жиілігін, интенсивтілікті, ұзақтықты және паузаларды өлшеу просодияның ақпаратты тиімді жеткізудегі үлесін айқындауға мүмкіндік береді. Деректерді сандық және сапалық өңдеуді қатар қолдану нәтижелердің статистикалық дәлдігін және интерпретациялық тереңдігін қамтамасыз етеді. Алынған деректер дәрістік дискурста просодикалық құралдарды қолдану бойынша ұсынымдар әзірлеу мақсатында жүйеленді.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі шетелдік және қазақстандық ғалымдардың іргелі және заманауи еңбектеріне сүйенеді. Дискурстың жалпы теориясы Н.Д. Арутюнова, Б. Ахатова, Г.Г. Бүркітбаева, Т. ван Дейк, В.И. Карасик, Э.Д. Сүлейменова, М. Фуко, М. Халлидей еңбектеріне негізделеді. Академиялық дискурсты зерттеу Н.Г. Бурмакина, А.Дж. Дезидерато, Я.В. Зубкова, Ф.Т. Рахмен Кассим, И.П. Хуыз, просодия және оның ерекшеліктеріне қатысты мәселелер З.М. Базарбаева, А. Жүнісбеков, М.К. Исаев, Д. Карагойшиева, Д. Кристал, Р. Потапова М. Свертс, А. Фазылжанова еңбектерінде, ал академиялық дискурс просодиясы мәселелері

А.М. Жалалова, А. Сейітжанова, М.А. Тәжік, Г.И. Фортанет, Е.Л. Фрейдина, Ф. Хименес т.б. зерттеулерінде талданған.

Зерттеу дереккөздері мен материалдары. Зерттеуде қолданылған материалдар ана тілі қазақ тілі болып табылатын дәріскерлер оқыған қазақ тіліндегі дәрістерді және ана тілі ағылшын тілі емес оқытушылар жүргізген ағылшын тіліндегі дәрістерді қамтиды. Осы зерттеуде пайдаланылған қазақ тіліндегі дәрістер корпусы он университеттік дәрістен тұрады. Олардың бесеуі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде жазып алынған, екеуі оқытушылардың жеке мұрағаттарынан алынған, ал қалған үшеуі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Абай институтының мұрағатынан алынған (жалпы ұзақтығы – 20 943 секунд). Транскрипцияның жалпы сөз саны 32 182 сөзден асады. Зерттеу субъектілері – университет оқытушылары. Дәрістер формалды регистрге сәйкес. Материалдар ғылымның әртүрлі салаларын қамтиды: лингвистика, әдебиет, құқық, биология.

Корпустың ағылшын тіліндегі бөлігі шағын көлемді корпус болып табылады және әрқайсысы 25-30 минуттық 5 дәрісті, академиялық бір сағатқа тең 5 дәстүрлі дәрісті қамтиды. Бес дәрістің бейне және аудиоматериалдары әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың жаппай ашық онлайн курстар (МООС) базасынан алынған, ал қалған дәрістер осы зерттеу мақсатында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да тікелей жазып алынған (жалпы ұзақтығы – 15 614 секунд). Зерттеуге қатысқан дәріскерлер макроэкономика, физикалық география, экология ғылымдары, корпоративтік қаржы, биотехнология және филология сияқты әртүрлі пәндік салалар бойынша дәрістер оқыған. Ағылшын тіліндегі транскрипцияның сөз саны – 23 139. Жазбалар шынайы аудитория жағдайында жүргізілген, бұл просодикалық құбылыстардың аутенттілігін және оқытушылар қолданатын нақты коммуникативтік стратегияларды сақтауды қамтамасыз етеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертациялық жұмыс қазақ және ағылшын тілдеріндегі аутентті дәрістер материалы негізінде академиялық дискурстың просодикалық сипаттамаларын зерттеуге арналған алғашқы кешенді зерттеу болып табылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы дәрістік баяндаудың когеренттілігін қамтамасыз ететін просодикалық құралдарға көпқырлы теориялық-дискурстық және акустикалық-эксперименттік талдау жүргізілуімен айқындалады.

Алғаш рет қазақ тіліндегі дәрістердің просодикалық құрылуы академиялық дискурс аясында арнайы зерттеліп, сөйлеудің когеренттілігін қамтамасыз ететін тон жиілігі, интенсивтілік, ұзақтық және паузация сияқты нақты параметрлер анықталды, бұл социолингвистикалық және социофонетикалық зерттеулердің теориялық-эмпирикалық базасын толықтыра түседі. Қайталау, коррекция, перефразалау, қыстырма құрылымдар және сұрақтар сияқты дискурстық құралдардың ақпаратты тиімді жеткізу мақсатында просодиямен өзара әрекеттесе отырып, когеренттіліктің негізгі тетіктері ретінде қызмет атқаратыны анықталды. Ғылыми жаңалықтың дербес бір қыры ретінде қазақстандық оқытушылар оқыған ағылшын тіліндегі дәрістерге талдау жасалып, ана тілі емес ортада просодикалық нормалардың жүзеге асу ерекшеліктері мен интерференция элементтері айқындалды. Praat бағдарламасы арқылы жүзеге асырылған

акустикалық талдауды лингвистикалық интерпретациямен кіріктіру просодияның жүзеге асу тетіктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп, академиялық сөйлеудің қабылданымдылығын арттыруға бағытталған практикалық ұсынымдар әзірлеуге негіз қалады.

Теориялық маңыздылығы. Зерттеудің теориялық маңыздылығы академиялық сөйлеу аясында просодия теориясы мен дискурстық лингвистиканы дамытуымен айқындалады. Академиялық дискурсты дефинициялауға ұсынылған амал қазіргі заманғы лингвистиканың ұғымдық аппаратын кеңейтеді, ал дискурстық және акустикалық тәсілдерді кіріктіру просодия мен когеренттіліктің өзара әрекеттесуін сипаттайтын кешенді модель қалыптастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу функционалдық фонетика, мәтін теориясы және прагмалингвистика салаларын дәріскердің кәсіби болмысы мен коммуникативтік ниеттерінің просодикалық құрылуы арқылы қалай бейнеленетіні жөніндегі жаңа деректермен толықтырады.

Практикалық маңыздылығы. Диссертациялық зерттеу нәтижелері университеттік оқыту және кәсіби коммуникативтік даярлық салаларында практикалық тұрғыдан маңызы зор. Анықталған просодикалық сипаттамалар мен когеренттілікті қалыптастыру тетіктері қазақ және ағылшын тілдеріндегі аудиториялық дискурста дәріс беру тиімділігін арттыру мақсатында қолдануға болады. Ұсынылған әдіснамалық тәсіл мен акустикалық талдау әдістері ауызша академиялық дискурсты зерттеуге арналған кейінгі лингвистикалық зерттеулер үшін негіз бола алады. Зерттеу барысында әзірленген ұсынымдар дәрістік оқу материалдарын дайындауда және онлайн білім беру платформаларын құрастыруда пайдалануға жарамды, ал алынған деректер ауызша академиялық дискурс корпустарын қалыптастыру үшін құнды материал болып табылады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

1. Академиялық дискурс білім беру мен ғылыми сипаттарды біріктіретін институционалдық дискурс түрі болып табылады және сөйлеудің когеренттілігі мен ақпараттық құрылымдылығын қамтамасыз ететін, сондай-ақ жоғары білім беру жүйесіндегі академиялық өзара әрекетке қатысушылардың коммуникативтік ниеттерін бейнелейтін өзіндік тақырыптық және просодикалық қасиеттерімен сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда, академиялық дискурс ғылыми және оқу дискурстарының синтезі ретінде қарастырылады.

2. Академиялық дискурстың жанры ретіндегі дәріс мазмұны мен оның просодикалық ұйымдасуы тең дәрежеде ескерілген жағдайда ғана тиімді болып табылады. Просодикалық құрылымдау когеренттілікті және коммуникативтік ниеттің жүзеге асуын қамтамасыз етсе, мазмұнды ұйымдастыру мағынаның логикалық негізін қалыптастырады; бұл компоненттер жеке-дара, оқшау түрде қызмет ете алмайды. Когеренттілікті қалыптастырудың ең жиі қолданылатын құралдарына коррекция, перефразалау, қайталау, қыстырма құрылымдар және сұрақтар жатады. Қазақ тіліндегі дәрістер, негізінен, интеррогативтік «сүйемелдеу» мен материалды итеративті түрде ұсынуға сүйенсе, ағылшын тілінде оқытылатын ЕМІ-дәрістерде коррекция мен перефразалауға басымдық беріледі, бұл ана тілі емес тілдік ортада нақтылық пен түсініктіліктің басты назарда болатынын көрсетеді.

3. Академиялық дискурстың жанры ретіндегі дәрістің просодиялық суреті ақпаратты ұйымдастыру мен когеренттілікті сақтауды қамтамасыз ететін тон жиілігі, интенсивтілік, ұзақтық және паузацияның үйлестіріле қолданылуымен айқындалады. Қайталау мен перефразалауды қолдану кезінде мақсатты элементтің алғашқы қолданысына акцентуация түссе, коррекциялар мен қыстырма құрылымдарда просодикалық ерекшелеу, әдетте, паузалармен шектелетін нақтылаушы сегментке ауысады. Қыстырма құрылымдар қысқа кіріс және шығыс паузаларымен, жоғары-төмен контурымен белгіленетін просодикалық тұрғыдан автономды «аралшықтарды» қалыптастырады. Сұрақ түрлері интонациялық рәсімделуі арқылы ажыратылады: шынайы жалпы сұрақтар жоғарылау тонмен аяқталады; риторикалық және бөлшекті сұрақтар төмендеуші тонмен сипатталады; ал арнайы сұрақтар арнайы ерекшелей отырып орташа немесе төмен төмендеуші финалға ие болады.

Қазақ тіліндегі дәрістер когеренттілікті шекаралардың айқын уақыттық белгіленуі және коррекциялар мен бөлшекті сұрақтарда тон жиілігінің жоғарылауы арқылы білдірсе, ЕМІ-дәрістерде түзетуші акцентуация күшейтіледі, арнайы сұрақтарда түсіндірмелік тайминг ұзартылып, қайталау мен қыстырмаларда қысқарак паузалар қолданылады.

4. Ағылшын тіліндегі дәрістерде оқытушылардың ана тілінің ықпалы лексикалық және интонациялық деңгейлерде байқалады, әрі оның көрініс беру дәрежесі аудиторияның құрамына байланысты өзгеріп отырады. Бөлшекті сұрақтар жиі жекелеген сөздерге дейін қысқарып қолданылады, орыс тіліндегі лексемалар сақталып, кейін қазақ тіліне перефразаланады, ал жалпы сұрақтар ағылшын тіліне тән емес төмендеуші тонмен рәсімделуі мүмкін. Қазақ тіліне тән ұзартылған түсіндірмелік тайминг үлгісі ЕМІ-дәрістерге ауысып, арнайы сұрақтар мен қыстырма құрылымдарда көрініс табады. Коррекциялар екі тілдік режимде де просодикалық ерекшелеудің негізгі нүктесі болып қала береді, алайда ЕМІ-дәрістерде олар анағұрлым айқынырақ белгіленеді, бұл ағылшын тіліндегі күшейтілген сөйлеу коррекциясы стратегиясын көрсетеді.

5. Просодия дәрісті жобалаудың қосалқы элементі емес, оның ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Дәрістердің просодикалық суреті дәріскердің мәдени және жеке ерекшеліктерімен айқындалып, дәріскер мен аудитория ортақ тілдік және мәдени кеңістікті бөліскен жағдайда барынша адекватты қабылданады. Ағылшын тілі оқыту тілі ретінде пайдаланылғанда, ағылшынтілді аудиторияға арналған дәрістік сөйлеу аутентті просодикалық үлгілерге барынша жақын болуы тиіс, бұл ағылшын тілінің типологиялық просодикалық ерекшеліктеріне бейімделуді талап етеді.

Зерттеудің апробациясы. Зерттеудің негізгі нәтижелері 16 ғылыми мақала түрінде жарияланған, олардың қатарында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдардағы, Scopus дерекқорына енгізілген журналдағы, халықаралық ғылыми конференциялар материалдарындағы жарияланымдар бар.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертация кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.